

Slovesný systém

Slovesný systém se ve svém celku **zachoval mnohem lépe než jmenný**. Pokud se podíváme např. na italštinu nebo španělštinu, je to dobře patrné. Zatímco latinská deklinace byla nahrazena systémem předložek, v oblasti konjugace se zachovaly osobní koncovky a počet paradigmát je dokonce vyšší než v latině.

I u sloves jsou doloženy vývojové tendence, z nichž mnohé mají pokračování v románských jazycích. Mezi hlavní z nich patří:

- **redukce konjugací na tři a přesuny** některých sloves od jedné konjugaci ke druhé (např. přesuny mezi 2. a 3. konjugací)
- k některým nepravidelným slovesům se vytvářejí **pravidelné tvary** (**potere*). Na existenci takových forem usuzujeme někdy pouze na základě srovnání románských jazyků.
- hláskový vývoj u slovesných koncovek
- **některé tvary** postupně **zanikly** (např. konj. pf., konj. impf.) a jiné získaly **nové funkce** (tvar pro konj. plpf, ale i ind. plpf. získal postupně funkci konj. impf.)
- vývoj nových forem: **perfektum** (předpřítomný čas, nejčastěji z *habeo cantatum*), analogicky i další složené časy; nová forma pro **futurum** (nejčastěji z *cantare habeo*), vznik **kondicionálu** (nejčastěji z *cantare habebam*)
- nahrazení syntetického pasiva **analytickým** (*laudatus sum* se nasouvá na pozici klasického *laudor*), reflexivní vazby, **ústup deponentních sloves**, která jsou nahrazována aktivními formami
- přesuny mezi přechodnými a nepřechodnými slovesy, nová neosobní slovesa, zvrtná slovesa
- z infinitivů se zachoval pouze **inf. prez. akt.**; zaniklo ptc. fut., ptc. prez. přešlo víceméně k adjektivům; zánik gerundiva, **gerundium v ablativu** získalo funkce **participia prézentu**
- perifrastické konstrukce

Tyto změny jsou plně doložené až v románských jazycích. V textech ovlivněných lidovou latinou a v pozdně latinských textech se setkáváme spíše s náznaky těchto procesů, jejichž význam je nám zřejmý pouze na základě znalosti románských jazyků.

Při podrobnějším zkoumání často zjišťujeme, že latinské texty se od klasické normy neodchylují tak, jak bychom předpokládali. I v textech psaných velmi „špatnou“ latinou se např. běžně vyskytuje syntetické pasivum a klasické futurum. Velkou úlohu zde nepochybně sehrála škola. U některých jevů spadajících do oblasti syntaxe je také třeba počítat s tím, že změny v syntaxi trvají déle než např. v hláskosloví.

PŘESUNY MEZI KONJUGACEMI

Většina sloves si zachovala typ konjugace, jaký měla v klasické latině.

Produktivní byla zejména **první a čtvrtá** konjugace. To znamená, že nově vznikající slovesa patřila nejčastěji do jedné z těchto konjugací nebo že některá již existující slovesa k těmto konjugacím přešla.

Smíšený typ *capio* se celkem logicky přesunul ke čtvrté konjugaci, např. *fugere* > *fugire* > šp. *huir*, it. *fuggire*, fr. *fuir*; *mori* > *moriri* > šp. *morir*, it. *morire*, fr. *mourir*.

Jak lze předpokládat, k největším přesunům docházelo mezi druhou a třetí konjugací, čemuž nahrával hláskový vývoj (délka ztrácela schopnost rozlišovat význam, díky změnám v otevřenosti a zavřenosti se např. *-is* a *-es* mohlo vyslovovat velmi podobně). Je to bohatě doloženo příklady z románských jazyků, např. *respondere* > *respondere* > it. *rispondere*, fr.

répondre, prov. *respondre*, rum *a rǎspunde*; *sapĕre* > *sapĕre > it. *sapere* (s přízvučným *e*), fr. *savoir*, prov., kat. *saber*.

Ve španělštině a portugalštině tyto dvě konjugace úplně splynuly a vyvíjely se stejně (na rozdíl od francouzštiny): *uendĕre*, *perdĕre* > šp. *vender*, *perder* x fr. *vendre*, *perdre*; *habĕre*, *debĕre* > šp. *haber*, *deber* x fr. *avoir*, *devoir*.

PRAVIDELNÉ TVARY

Jedna z tendencí působících v jazyce je snaha odstraňovat nepravidelnosti v systému. Místo nepravidelných tvarů se objevují pravidelné vytvořené podle ostatních pravidelných forem. Tento princip se nazývá **analogie**. Analogii vděčíme např. za to, že seznam španělských sloves tvořících nepravidelně futurum není tak dlouhý, jak by mohl být (ačkoliv se nám to nezdá).

Příkladem je např. *essere, *potere nebo *volere. Na pravděpodobnou existenci těchto tvarů ukazuje svědectví románských jazyků.

Analogie však není zdaleka jedinou silou působící v jazyce. Výsledná podoba je průsečíkem mnoha jiných tendencí a jejich vzájemných kombinací. **Nepravidelnosti** se spíše zachovávají u slov, která jsou **často užívána** (lidé je neustále používají, nevzniká nejistota, jak „se to vlastně řekne“).

KONCOVKY

Změny v oblasti hláskosloví postihly také slovesné koncovky. Proti jiným případům má vývoj koncovek svá specifika a nelze na ně pouze slepě aplikovat pravidla hláskového vývoje.

Někdy zde **nedochází ke změnám**, které probíhají jinde v jazyce. To souvisí s tím, zda jsou koncovky nezbytné pro zajištění základní komunikační funkce jazyka. Pokud **není** k dispozici **alternativní řešení** (např. fixace slovosledu), **není možné se koncovek bez náhrady vzdát**. Jsme tedy svědky např. toho, že v koncovkách zůstává zachováno (nebo se alespoň déle udržuje) koncové *-s*.

Je také nutné počítat s **analogií**, takže výsledky mohou být dosti nepředvídatelné. Podívejme se na příklady změn koncovek:

- u indikativu přítomného času se objevují koncovky *-es*, *-et* místo *-is*, *-it*
- u indikativu imperfekta 4. konjugace se vykytuje koncovka *-tba-* místo *-iĕba-* (pozdější vývoj *-ĕba-*, *-ĭba-* na *-ĕa-*, *-ĭa-* odtud k románské koncovce *-ia* ve šp. *comía* „jedl jsem“ nebo „on jedl“)
- v perfektním systému mizí hláska *-v-*, s čímž se běžně setkáváme i v literárně zpracovaných klasických textech. Tím se dostávají do kontaktu dva vokály, u kterých dochází k různým kontrakcím (jazyk nemá v lasec hiáty), působí zde také analogie. Výsledky mohou být při porovnání s výchozím tvarem překvapivé.
- v některých případech nedošlo k analogickému vyrovnání a do románských jazyků se tak zachovala původní perfekta na *-s-*, např. *dixi* > it. *dissi*, st. šp. *dixe*, st. fr. *dis*.

ÚSTUP NĚKTERÝCH FOREM, ZMĚNY VE FUNKCI

Na cestě do románských jazyků došlo k zániku některých forem. Ve většině románských jazyků nejsou tvary pocházející z latinského **indikativu plusquamperfekta aktiva**, **indikativu futura II. aktiva**, **konjunktivu imperfekta** a **konjunktivu perfekta**.

V některých oblastech mají však pokračování i tyto tvary, např.:

- ind. fut. II. byl společně s konj. pf. základem pro subjuntivo (tj. konjunktiv) futura ve staré španělštině
- konj. impf. v sardštině

- ind. plpf. má ve staré francouzštině a provensálštině význam prostého minulého času (*habuerat* > *auret*), rumunština si vypůjčila 3. os. pl. plpf. pro perfektum (*cîntară* „zpívali“), ve španělštině a portugalštině přetrvaly tvary ind. plpf. formálně, ale s novou funkcí jako subjuntivo imperfekta (*amaverat* > šp. *amara* „miloval by“; *legerat* > šp. *leyera* „četl by“)

Konjunktiv plusquamperfekta s výraznou koncovkou *-issem* se zachoval do všech románských jazyků **ve funkci konjunktivu imperfekta** s výjimkou rumunštiny. Doklady najdeme i v pozdně latinských textech, kde se objevuje pro vyjádření ireality v přítomnosti a zvláště ve vedlejších větách, např.: *ita caput elisit ut vix vivens erigi potuisset* (Greg. Tur., *Mart.* 19).

Podle Hermana má ústup a následné vymizení některých forem spojitost s vytvořením nového vyjadřovacího prostředku – **složených časů** pro vyjádření předčasnosti **podle vzoru perfekta** (viz [níže](#)). Tvary od perfektního kmene mohly vymizet, protože pro vyjádření předčasnosti byly k dispozici jiné prostředky. Kromě toho k tomu podle něj přispěl i hláskový vývoj. Vzniklo totiž velké množství **podobných tvarů**, které obsahovaly **v koncovce r**, např. *amaveris* > *amaris*, záměny mezi *amaverim* a *amarem*. Konj. pf. byl navíc téměř identický s fut. II.

VÝVOJ NOVÝCH FOREM

Mezi další důležité změny patří vývoj nových forem. Nejvýznamnější je perfektum typu *habeo cantatum* (a analogicky vytvořené další „složené“ formy) a futurum typu *cantare habeo* (a analogicky vytvořený **kondicionál** *cantare habebam*).

Perfektum

Z románských jazyků známe čas složený z přítomných tvarů slovesa „mít“ nebo „být“ a participia perfekta. Označuje se různými termíny – minulý čas složený, předpřítomný čas, perfektum. Stejným způsobem je vytvořen i anglický předpřítomný čas.

S jistým zjednodušením si můžeme říct, že se používá pro minulé děje, které mají přímou souvislost s přítomností. Kromě toho disponují románské jazyky i „jednoduchým“ minulým časem, který se používá pro minulé děje bez přímé souvislosti s přítomností. Jak bylo naznačeno, jedná se o schématický model. V některých románských jazycích a dialektech se šíří perfektum na úkor jednoduchého minulého času nebo naopak.

Jaká byla situace v latině?

Latina měla perfektum, které vzniklo splynutím indoevropského aoristu a perfekta. Zahrnovalo v sobě dvě roviny: tzv. **logické perfektum** (vyjadřující souvislost s přítomností) a tzv. **historické perfektum** (nevyjadřující přímou souvislost s přítomností). Existenci těchto dvou rovin dokládají mimo tzv. praeteritopraesentia také některé případy souslednosti, kde se perfektum některých sloves (např. *didici* „naučil jsem se, a tedy vím“) chová jako čas hlavní.

Během vývoje latiny převážil význam historického perfekta. Na první pohled se zdá logické, že zde vznikla určitá „díra“ v systému, kterou bylo třeba obsadit novou formou. Studium moderních i starších jazyků však ukazuje, že **disproporcí v systému nelze pokládat za primární spouštěcí faktor pro vytvoření nové formy**. Také v gramatických systémech řady moderních jazyků se objevují nejrůznější disproporce a k žádné změně to nevede.

Jako příklad si můžeme uvést např. vyjadřování rysu ukončenost / neukončenost pomocí zvláštních slovesných forem ve španělštině. Odlišné formy existují pouze v rovině minulosti (tzv. *indefinido* „jednoduchý minulý čas“ pro ukončenost a *imperfecto* pro neukončenost), kdežto v rovině budoucnosti se tento protiklad nevyjadřuje.

Vývoj jazyka také většinou neprobíhá tak, že jedna forma zmizí a pak se hledá nová. Často vedle sebe existují stará i nová forma, někdy i dost dlouho. Kromě toho obvykle je k dispozici několik konstrukcí, z nichž by se mohla nová forma vyvinout.

Počátky konstrukce

Základem pro vývoj perfekta byly latinské konstrukce se slovesem *habere* a předmětem, který byl dále rozvit predikativním¹ participiem perfekta pasiva, např. *libros emptos habeo* nebo *domum constructam habeo*. Tato konstrukce nebyla pozdně latinskou novinkou ani se neomezovala na texty silně ovlivněné lidovou latinou. Podobné konstrukce známe i z jiných jazyků včetně češtiny: „Už mám přečtených dvě stě stran“ atd.

Konstrukce typu *libros emptos habeo* ještě nelze pokládat za doklady vývoje směrem k perfektu. Jinak je tomu u konstrukcí *habere se slovesy vnímání*, např. *auditum habeo* či *cognitum habeo*, kde je spojení mezi *habere* a participiem perfekta pasiva těsnější: *cum cognitum habeas quod sit summi rectoris...numen* (Cic. *Fin.* 4, 11). Českou paralelou by mohla být konstrukce „mám zjištěno“. Možná bude pro někoho překvapením, že tato konstrukce je relativně častá od Ciceronových dob.

Zabýváme-li se nějakým jevem, je vždy užitečné podívat se i na širší kontext. V případě konstrukce *habere* s participiem perfekta jsou to např. tyto okolnosti:

- Predikativum (doplněk) bylo v latině obecně více využíváno než v češtině, ať jeho funkci plnilo participium nebo jiný slovní druh, např. substantivum. Jedná se o případy typu *Cicero consul*, kde jsme nuceni při překladu do češtiny používat vedlejší věty, případně „jako“, „jakožto“ apod.
- Během vývoje latiny se zvětšovaly možnosti využití slovesa *habere* jako konkurenční konstrukce slovesa *esse* s dativem nebo genitivem. *Habere* se tak vyskytuje stále více i s abstrakty a od vyjádření prostého vlastnictví „mám“ se posunuje k vyjádření příslušnosti „něco ke mně patří“.

Vývoj směrem k perfektu - gramatikalizace

Procesy vývoje nových forem se zabývá **teorie gramatikalizace**, která popisuje vývoj od prvku s lexikálním významem k prvku s gramatickým významem. Z původně autonomní lexikální jednotky se může stát např. pouhá koncovka. Gramatikalizace často nedospěje až do konečného stádia (koncovka či úplně vymizení), ale zastaví se na některém místě pomyslné gramatikalizační škály.

Na cestě k perfektu se *habere* stalo pomocným slovesem. Univerzální definici pomocného slovesa platnou pro všechny jazyky světa nelze vyslovit. Opakovaně se však setkáváme s určitými charakteristikami, které jsou pro pomocné sloveso typické. Vývoj slovesa *habere* i celé konstrukce si můžeme znázornit v následujících bodech:

1. **Výběr předmětu** přešel z *habere* na **sloveso v participiu perfekta pasiva: *habere* + (předmět + participium) → (*habere* + participium) + předmět**
O kombinaci s určitým předmětem „rozhodovalo“ dříve sloveso *habere*. Nyní výběr předmětu záleží na participiu perfekta. Tím se stalo, že se mohou v konstrukci objevit i předměty, které nejsou s významem *habere* příliš slučitelné.
2. ***habere* a sloveso v participiu získaly stejný podmět a stejného činitele**
V příkladu *libros emptos habeo* jsou totiž podměty dva: jedním je „já“ pro sloveso *habeo*, druhým *libros* pro participium *emptos* (srov. konstrukci ak. s inf.). V procesu gramatikalizace se podmětem participia stal podmět slovesa *habere* (např. „já“).

¹ Termín *predikativní participium* by se do češtiny dal nejlépe přeložit jako „doplňkové participium“, tj. participium ve funkci doplňku.

3. Sloveso *habere* se začalo vyskytovat pouze v **jednom čase**, v případě perfekta se jedná o **indikativ přítomného**.

Když se sloveso stává pomocným, přichází často o možnost využívat všech tvarů. Nemůže se obvykle vyskytovat např. v imperativu. Toto omezení je ve shodě s celkovou ztrátou autonomie, která je charakteristická pro proces gramatikalizace. S postupem gramatikalizace se počet možností omezuje, konstrukce se fixuje do určité podoby.

4. Došlo k **porušení shody mezi participiem** perfekta pasiva a **předmětem**, konstrukce mohla fungovat **i bez předmětu**.

Jsou tedy možné konstrukce typu *habeo emptum libros* nebo *habeo dictum*.

5. **Zvýšil se počet sloves**, jejichž participia se mohou v konstrukci vyskytovat.

Vzhledem k původu konstrukce („mám něco, a to je nějaké“) je logické, že se v konstrukci nejprve vyskytovala tranzitivní slovesa. Nyní se v konstrukci objevují i slovesa intransitivní.

6. Sloveso *habere* „se zkrátilo“. Odborně mluvíme o redukcí fonetického rozsahu, který je jedním ze znaků probíhající gramatikalizace.

Výše uvedené charakteristiky jsou zjednodušujícím modelem.

Na příkladu italského perfekta vidíme, že ke všem vyjmenovaným změnám nemuselo dojít všude a ve stejné míře. V italštině je např. pomocným slovesem pro intransitivní slovesa „být“, za určitých okolností dochází rovněž ke shodě participia a předmětu či podmětu.

Portugalské pomocné sloveso zase nevychází z *habere*, ale z *tenere*.

Datace vzniku perfekta

Otázka datace je problematická. Prvním problémem je stanovit, co už perfektum je a co ještě není. Stejně jako v ostatních případech narážíme i zde na otázku, jaká byla situace v mluveném jazyce a do jaké míry se odráží v psaných textech, které máme k dispozici.

Pinkster (1987: 213) zastává názor, že k vytvoření perifrastického perfekta došlo poměrně brzy. Jistotu však nelze mít nikdy. Ačkoliv se konstrukce typu *cognitum habeo* objevují častěji už od Cicerona, neznamená to automaticky, že nedlouho potom se konstrukce s *habere* stala pevnou částí slovesného systému.

Ostatní „složené časy“

Podle vzoru perfekta se vytvořily i **další formy** vyjadřující **předčasnost**. Jedná se zejména o indikativ plusquamperfekta, futurum II. (předbudoucí čas), ale i o konjunktivy, minulý infinitiv či minulé gerundio (tvar vzniklý z ablativu gerundia, má však i funkce participia přítomného).

Kruh se uzavírá

Je zajímavé, že už ve staré španělštině existovala stejná konstrukce jako latinské *habere* + předmět + participium, které se stalo základem pro vývoj perfekta. Jedná se o konstrukci se slovesem *tener* „mít“ + předmět + participium, která se používá i v moderní španělštině. Existují i případy typu *Te tengo dicho mil veces que...* „Už jsem ti tisíckrát říkal, abys...“, které vykazují jistý stupeň gramatikalizace a shodné znaky s *cognitum habeo*.

Futurum

Tvary latinského futura I. se do románských jazyků **nezachovaly**. Jejich místo zaujaly formy, které se nejčastěji vyvinuly z perifrastické konstrukce infinitivu a slovesa *habeo*, např. šp. *cantaré*, it. *canterò*, fr. *chanterai*. Kromě *habere* se uplatnilo i *velle* v rumunštině, dále *posse* v okrajová rumunské konstrukci *poate* + inf. a konečně *debere* v 1 sardském dialektu (*depo kantare*).

Není bez zajímavosti, že i klasické latinské futurum má perifrastický původ. V případě futura došlo až k přeměně **habeo na koncovku**, jedná se tedy o vysoký stupeň gramatikalizace. Např. ve španělských středověkých textech se však **ještě dlouho** vyskytuje **odděleně** (cantar he místo cantaré), někdy jsou mezi infinitiv a pomocné sloveso dokonce vložena osobní zájmena.

Počátky konstrukce

Latina měla vedle futura další možnosti, jak vyjádřit následnost, záměry do budoucna apod. Jedná se především o tzv. opisnou konjugaci – participium futura aktiva na *-urus* v kombinaci se slovesem *esse*. Ta měla kromě rysu „následnost“ i další modální odstíny.

Směrem do budoucna jsou orientována také modální slovesa, srov. české „Chci to udělat“. Konstrukce modálního slovesa a infinitivu proto patří mezi kandidáty pro vytvoření nové formy pro futurum. Není náhodou, že tento vývoj je doložen v různých jazycích světa.

K dispozici tedy byla konstrukce **-urus sum** a slovesa **velle, posse, debere, habere s infinitivem**. **Habere** je z vyjmenovaných sloves „**nejméně modální**“. Může mít řadu významových odstínů, mezi nimiž jsou i „schopnost“, „povinnost“ a „nutnost“. Možná je překvapivé, že většina románských jazyků zvolila nakonec právě *habere*. Pinkster (1989: 316) uvádí, že *habere* bylo vhodné pro perifrastickou konstrukci **právě proto, že nemělo speciální modální význam** jako ostatní tři slovesa.

Doklady v textech, datace

Za první doklad románského futura bývá považováno *daras* ve Fredegarově kronice, kde se už *habere* gramatikalizovalo na pouhou koncovku:

Et ille respondebat: „Non dabo“. Iustinianus dicebat: „Daras“ (Fredeg. 2, 62, s. 85, 32). Toto pokročilé stádium gramatikalizace předpokládá předchozí vývoj, který však lze sledovat v textech jen velmi mlhavě a s obtížemi. Zamboni (2000:129) uvádí, že by se v tomto případě mohlo jednat také o jazykovou hříčku, kde by *Daras* bylo jméno města, ve kterém se událost odehrává. Zamboni (*ibid.*) však zároveň píše, že to neplatí o dalším dokladu futura ve Fredegarovi, o tvaru *adarabo* (Fredeg. 2, 83), který vznikl z předpokládaného **ad dare habeo*.

U dokladů *habere* s infinitivem se lingvisté snaží vystopovat, kde už *habere* nemá modální význam a je pouze vyjádřením pouhé časové následnosti, futura. Jako první autor, kde je možné takové konstrukce najít, se uvádí Tertullianus (2. pol. 2. stol. n. l.). Někteří badatelé uváděli relativně vysoké počty takových případů. Pinkster (1987: 206) však tvrdí, že u Tertulliana není mnoho případů bez modálního odstínu, jako možný cituje následující, i když i zde je podle něho modální odstín možný:

reputo enim non esse dignas passiones huius temporis ad futuram gloriam, quae in nos habet relevari (Tert., Resurr., 40: 84, 16)

Při pátrání po kořenech románského futura však nelze pominout i některé další skutečnosti. Po celou dobu se v pozdně latinských textech vyskytuje nejen **staré latinské futurum**, ale i **perifráze na -urus esse**, která rovněž do románských jazyků nepokračuje. Zde je třeba spatřovat přímou souvislost s vlivem školy. Další zajímavou skutečností je, že i ve středověkých textech se objevuje perifrastická konstrukce infinitivu a tvarů vzniklých ze slovesa *habere* (např. *he* < *habeo*), nikoliv pouze tvary, kde se *habere* gramatikalizovalo do podoby koncovky.

Vliv dalších konstrukcí na vývoj habere

Vývoj *habere* jako pomocného slovesa byl podle Pinkstera (1987: 208–209) ovlivněn následujícími konstrukcemi:

- „účelovou“ konstrukcí *habere* + předmět + predikativní (doplňkové) gerundivum, např.: *aedem habuit tuendam* (Cic, *Ver.* II, 1, 130). Tato vazba se používala i u jiných sloves, např. u *dare*, kde gerundivum mohlo být nahrazeno infinitivem. To stejné pak proběhlo i u *habere*:
dare aquam bibendam > *dare aquam bibere*
quid habes dicendum > *quid habes dicere*;
- Gerundivum má nefaktivní, tj. do budoucna orientovaný význam. Konstrukce s *habere* se vyskytuje i s jiným nefaktivním prostředkem, s vedlejší větou s konjunktivem:
haec habui de amicitia quae dicerem (Cic., *Amic.* 104);
- do budoucna orientovanými konstrukcemi slovesa *habere* a slovesného jména, např. *iter habere*.

Kondicionál

Je doložena rovněž konstrukce slovesa *habere* v minulém čase s infinitivem, často s infinitivem přezentu pasiva, např.: *Nazareus vocari habebat secundum prophetiam* (Tert., *adv. Marc.* 4, 8).

Těmito konstrukcemi se zdůvodňuje úspěch *habere* jako pomocného slovesa pro futurum, Pinkster (1987: 211–212) to ale odmítá.

Z konstrukce typu *cantare habebam* se postupně vyvinul kondicionál „zpíval bych“ (šp. *cantaría*, it. *canterei*, fr. *chanterais*). Kromě podmínky vyjadřuje i následnost v minulosti. Proti očekávání českého mluvčího však kondicionál není pokládán za způsob, ale za jeden z časů indikativu. Je tak zřejmější sepětí s futurem i původem konstrukce.

PASIVUM

Latina vytvářela pasivum dvojím způsobem. V přítomném systému synteticky (pomocí koncovek), v perfektním analyticky (perifrází složenou z participia perfekta pasiva a slovesa *esse*).

Do románských jazyků se nezachovalo syntetické pasivum, které bylo nahrazeno analytickým. Ve španělštině máme tedy tvary *es cantado* < lat. *cantatus est* „je zpíván“; *fue cantado* < lat. *cantatus fuit* „byl zpíván“ atd.

Komplikovaná situace v latině

Latinské pasivum se vyvinulo z **media** (medium je starší, pasivum vznikalo v ině. jazycích až později), jehož koncovky zachovalo. Některá latinská tzv. pasiva mají mediální význam, jedná se tedy spíše o mediopasivum. Gramatický podmět slovesa v mediu děj vykonává a zároveň je dějem zasahován, případně je mu děj slovesa ku prospěchu. Příkladem takového děje může být např. „mýt se“, „dělat si (něco pro sebe)“ atd.

Latinské pasivum může mít význam jak **pasivní** (podmět je dějem zasahován, ale nepůsobí ho – není agentem), tak **mediální** (podmět je dějem zasahován a zároveň ho působí). Příkladem pasiva s mediálním významem mohou být slovesa *lavari* nebo *mutari*. Také pasiva s předmětem jsou ve skutečnosti media, např. *induo tunicam* „oblékám si tuniku“². V latině existuje také reflexivní konstrukce slovesa v aktivu s osobním zájmenem (např. *se vertere*). Ronconi (1959: 20) uvádí, že původně byl rozdíl mezi mediem a reflexivní konstrukcí následující:

- u media podmět **nebyl vědomým vykonavatelem** děje (*excitari* „probudit se“)
- u reflexivní konstrukce podmět **byl vědomým vykonavatelem** děje (*se interficere* „spáchat sebevraždu“)

² Ronconi (1959: 19–20).

V archaické latině mohlo být proto podmětem reflexivní konstrukce pouze životné substantivum, neživotné pouze v případě personifikace. Později se však výše popsaný rozdíl mezi mediem a reflexivní konstrukcí začal stírat a zvláště v císařské latině došlo k rozšíření reflexivní konstrukce.

Kromě toho má latina i tzv. **deponentní slovesa**, což jsou **stará media**, jejichž aktivní forma vymizela. Deponentní slovesa ztratila mediální význam, ale forma zůstala. *Utor* už tedy neznámá „užívat pro sebe“, ale pouhé „používat“. Ztráta mediálního významu byla pravděpodobně příčinou **vymizení deponentních sloves**. Některá slovesa si i v klasické latině zachovávala deponentní i aktivní podobu, např. *mereo / mereor* „zasloužit si“. U některých se s aktivní podobou setkáváme až v pozdní latině. Podle Ronconiho (1959: 29) není zřejmé, zda jde o nově vzniklá slovesa, nebo zda existovala, ale nemáme o nich písemné doklady.

Latinské pasivum slouží také k vyjádření neosobního významu, a to i u netranzitivních sloves (*itur* „jde se“). Nejstarším prostředkem pro vyjádření neosobního významu však bylo sloveso ve 3. os. sg. akt. (*si in ius vocat, ito*).³

Latinské pasivum perfekta mohlo mít dva významy: pasivní minulý děj i stav v přítomnosti. *Porta aperta est* tedy znamená zároveň „Brána byla otevřena“ i „Brána je otevřená“. Příležitostně se pro vyjádření stavu používá i spojení participia perfekta pasiva se slovesy *maneo, exsisto* (které jsou v tomto případě synonymní), nebo s tvarem slovesa *esse* od perfektního kmene (např. *Porta aperta fuit*).

Vývoj a možné příčiny

Ani v případě pasiva si nelze představovat, že by formy syntetického pasiva nejprve zanikly a mluvčí by pak začali hledat, čím je nahradit. Staré a nové formy existovaly nějakou dobu vedle sebe, teprve potom staré postupně vymizely.

Podle Greena (1991: 89nn.) sehrály důležitou roli dvě konstrukce: konstrukce se **zvratným zájmenem** a konstrukce **participia perfekta** se slovesem **být** či významově **blízkými slovesy** (*manere, stare, existere* apod.). Rozhodujícím krokem v gramatikalizaci reflexivní konstrukce bylo podle Greena (*ibid.*) její rozšíření k neživotným podmětům. Zpočátku se jednalo o metaforu. O gramatikalizované formě můžeme mluvit v okamžiku, kdy mluvčí již metaforu nepocítují. Kdy k tomu došlo, je však na základě textů téměř nemožné určit. Progresivní byla také slovesa ve 3. os. sg. aktiva s neosobním významem. Jak bylo řečeno výše, jedná se o velmi starou konstrukci.

Podobně jako u futura, existovalo i v případě pasiva několik způsobů vyjádření vedle sebe. Během vývoje se postupně prosazovala reflexivní konstrukce a participium perfekta se slovesy „být“, kdežto syntetické pasivum bylo na ústupu. Green (1991: 90n.) uvádí, že v *Glosas Emilianenses* se v glosách syntetické pasivum již neobjevuje. Přibližnou představu o fungování systému s více způsoby vyjádření pasiva si můžeme udělat i na základě dnešních románských jazyků (např. španělštiny), kde je k dispozici reflexivní konstrukce i „být“ + participium perfekta.

Stanovit jednoznačně důvody tohoto vývoje a popsat jeho průběh není snadné a vždy se bude jednat do jisté míry o hypotézu. Neobstojí zde vysvětlení založené převážně na vývoji hlásek. Hláska *r*, která je pro koncovky syntetického pasiva typická, byla stabilní, takže by nedošlo k narušení srozumitelnosti v důsledku hláskového vývoje. Podobně je tomu např. u jmenných koncovek *-orum, -arum*. Jako u řady jiných změn, jeví se jako nejpravděpodobnější kombinace různých faktorů – systémové, sociolingvistické i fonetické. Výstižným shrnutím problematiky je název Greenova článku *How would one know?*

³ Ronconi (1959: 31).

Datace změny a doklady v textech

Doba a přesný průběh změny nejsou zcela jasné. V pozdně latinských textech se pasivum vyskytuje **zcela běžně**. Stejně jako v jiných případech zde můžeme spatřovat **vliv školy**, která dbala zvláště na pravopis a morfologii.

John N. Green (1987: 88) cituje Politzera, podle něhož v Galii v 7. a 8. století se pasivní formy už v mluvené řeči neužívaly, ale byly stále ještě srozumitelné jako určitý druh archaismu. Dokládá to tím, že na rozdíl od některých jiných koncovek jsou pasivní koncovky psány správně, což poukazuje na to, že se je pisatelé naučili ve škole.

NOVÁ NEOSOBNÍ SLOVESA

Pojmem *neosobní slovesa* většinou označujeme jak slovesa pro meteorologické jevy (*pluit, ningit, tonat* atd.), tak slovesa typu *constat, decet, licet* apod. Zařazení těchto sloves do jedné kategorie je však nepřesné, protože zatímco *pluit* je bezvalenční, *constat* je jednovalenční a *licet* může být i dvojvalenční. Pokud tedy používáme tradiční termín *neosobní slovesa*, musíme si být vědomi těchto rozdílů.

Během vývoje latiny se objevují nová neosobní jednovalenční slovesa, která často vznikají z tranzitivních sloves. U některých z nich je patrný **vliv řečtiny**. To je případ konstrukce *est* + infinitiv „lze / je možno“, která je kalkem řeckého ἔστι, ἔξεστι se stejným významem a je doložena už od Terentia. Nakonec však převážilo *potest*.

Mezi nejvýznamnější nová neosobní slovesa, která mají pokračování do románských jazyků, patří ***habet* a *facit***.

Habet

Do románských jazyků se vyvinulo jako šp. *hay*, fr. *il y a*, port. *há*, kat. *hi ha*, it. *vi ha, ci ha*. Má význam „někde něco je“, „někde něco existuje“. V latině se *habet* se používalo pro místo i čas:

habet in bibliotheca... librum elephantinum (Vopisc., Tac. 8, 1) „v knihovně je kniha...“
ex quo hinc profectus est, habet annos XIV (Hist. Apoll. 31) „je to 14 let, co...“.

Vývoj proběhl pravděpodobně takto:

habet bibliotheca librum... „knihovna má knihu“ (knihovna je podmětem) >

habet in bibliotheca librum... „v knihovně je kniha“ (knihovna je označením místa).

Podle Garcíi Hernández (1992: 167) přispělo k rozšíření těchto konstrukcí také to, že např. substantiva označující místo (*domus, arca*) nejsou vhodné jako podmět pro *habeo*, a proto se přesunují do lokativní konstrukce (*domi, in arca, in bibliotheca*). Na novou konstrukci s *habet* působila i obvyklá konstrukce s *esse*. Dále je třeba také připočíst šíření slovesa *habere* na úkor *esse* v jiných kontextech (v situacích typu „něco patří k něčemu“, např. *nomen mihi est*, apod.).

Ve španělštině můžeme pozorovat, že původní předmět (*librum* > *libro*) bývá posléze vnímán jako podmět. Místo *había 3 chicos* („byli tam tři kluci“) se pak objevuje shoda v plurálu *habían 3 chicos*.

Sloveso „být“ nicméně zůstává nejběžnější v jazycích západní Evropy (*hic est, there is, es ist, c'è*).

Facit

Pro čas se používá i *facit*:

*defuncta est u[bi] **ficet** (=fecit) de Abrilio (=Aprili) **di[e]s XV*** (CIL XIII 3507).

Toto užití se zachovalo do západních románských jazyků, v některých jazycích společně s *habet*:

šp. *hace/ha mucho tiempo*

port. *faz/há oito dias que partiu*

fr. –/il y a longtemps

it. *molto tempo fa/–; oggi sono (fanno) cinquant'anni da quando...*

V latině jsou rovněž doloženy případy, kdy se *facit* objevuje ve spojení s počasím:

numquam fecit tale frigus, numquam fecit tales aestus (Aug., Sermon. 25, 3, 3)

V západních románských jazycích má tato konstrukce podobu např. *hace frío* ve španělštině, *fa freddo* v italštině a *il fait froid* ve francouzštině.

Podle Garcíi Hernándezze (1992: 165-166) byla slovesa *habet* a *facit* pro označení plynutí času ovlivněna řečtinou, kde se od helénistické řečtiny používají v tomto významu slovesa *ἔχω* a *ποιέω*. Obzvláště často k tomu dochází v biblické a patristické řečtině. Podle Garcíi Hernándezze (1992: 170) vznikla nová neosobní slovesa v pozdní latině pod vlivem řečtiny, ale dále se vyvíjela uvnitř latiny, a proto se ujala.

JMENNÉ TVARY SLOVESNÉ

Porovnáme-li počet latinských jmenných tvarů slovesných se stavem v románských jazycích, je patrné, že v této oblasti došlo k mnoha změnám. Některé formy byly nahrazeny jinými a některé jmenné tvary zanikly úplně.

Uvedené informace zohledňují hlavní vývojové trendy, ne detaily jednotlivých románských dialektů.

Infinitivy

Z latinských forem infinitivů pokračuje do románských jazyků pouze **infinitiv přítomného aktiva**.

Forma infinitivu perfekta aktiva na *-isse* sice do románských jazyků nepokračuje, vyvinula se však **analytická forma minulého infinitivu** podle vzoru ostatních složených forem (*habere* + participium perfekta pasiva). Stejně jako u ostatních pasivních forem, došlo ke změně *i* u infinitivu přítomného a perfekta pasiva, pro které vznikly **analytické formy** (šp. *ser amado* „být milován“ a *haber sido amado* „že byl milován“).

Infinitivy futura zanikly bez náhrady. S ústupem akuzativu a nominativu s infinitivem se výrazně omezily i možnosti jejich využití a staly se v podstatě přebytečnými, respektive vyjadřování tohoto časového vztahu u infinitivu se stalo „zbytečným luxusem“.

Participia

Latinské **participium přítomného** stále více získávalo **charakter adjektiva**. Už v klasické latině známe případy původních participií (např. *sapiens*), která se stala „normálními“ adjektivy.

Jak se pozná, že se z adjektiva stalo participium? Obecně lze říci, že vykazuje stejné charakteristiky jako ostatní adjektiva – lze ho např. **stupňovat**. Některá participia přítomného se gramatikalizovala na **předložku**, např. šp. *durante* „během“. Funkce participia přítomného postupně přecházely na **ablativ gerundia**, který je např. ve španělštině či italštině běžně používán.

Participium perfekta se do románských jazyků zachovalo, a to jak po stránce formální, tak funkční. Některá románská participia vycházejí z latinských „nepravidelných“ participií (např. it. *fatto* a šp. *hecho* z latinského *factum*), v jiných případech došlo k vytvoření analogických tvarů (např. šp. *defendido* místo lat. *defensum*). V některých případech se úkor koncovky *-itus* šířila koncovka *-utus*. Odtud pak italské *dovuto, creduto, avuto, venduto*; starofrancouzské *deü, creü*; rumunské *crezut* či starošpanělské *perdudo, tenuto*.

Participium futura aktiva se do románských jazyků nezachovalo. V pozdně latinských textech se s ním však běžně setkáme.

Gerundivum, gerundium a supinum

Obě **supina zanikla**. V některých případech se místo supina užívá infinitivu.

Rovněž **gerundivum** jakožto prostředek vyjádření nutnosti, náležitosti atd. se do románských jazyků **nezachovalo**.

Progresivním se naopak ukázal být **ablativ gerundia**, který se sblížoval s participiem prézentu. Ablativ gerundia i participium prézentu měly v některých kontextech **blízký význam**. Maraldi (1994: 142) uvádí, že participium prézentu a gerundium se vedle sebe objevují už u Vitruvia⁴ a že v pozdější latině gerundium nahrazuje participium prézentu i v absolutních konstrukcích s vyjádřeným podmětem. Ablativ gerundia se stal **použitelnějším**, protože si ponechal své charakteristiky a získal některé rysy participia prézentu. Mohl se tak vyskytovat např. i v některých pasivních větách. Jeho expanzi mohla podpořit také skutečnost, že byl „jednodušší“, protože nevyžadoval shodu.

Další formy gerundia (nebo gerundivní vazby) se sice do románských jazyků nezachovaly, ale byly v některých případech nahrazeny **infinitivními konstrukcemi**. Infinitiv je na jedné straně na ústupu jakožto součást akuzativu/nominativu s infinitivem, na druhé straně se objevuje se začíná rozšiřovat i do oblastí, kde nebyl v klasické latině běžný. Objevuje se např. v **konstrukcích s předložkami** (typu *ad* + infinitiv). O progresivnosti tohoto způsobu vyjadřování svědčí četné **polovětné infinitivní konstrukce v románských jazycích**. Na cestě do románských jazyků nabývá na významu také **zpodstatnění infinitivu**.

Situace v textech

Výše uvedené informace rozhodně **nejsou popisem situace, se kterou se setkáme v pozdně latinských textech**. Mluvíme-li o tendenci participia prézentu stávat se adjektivem, vyjadřujeme se z hlediska stavu v románských jazycích. V pozdně latinských textech se naopak participií prézentu vyskytuje velké množství, dokonce více než v klasických latinských textech. Participia přitom nevykazují ve významnějším měřítku ztrátu slovesných charakteristik. Setkáme se s případy, kdy je užití participií více méně shodné s klasickým územ, ale i s „vykloubenými“ konstrukcemi, jejichž význam je někdy nesnadné odhalit. Množství participií se přičítá také vlivu řečtiny a biblických textů. Opět se zde setkáváme s významným vlivem školy a literární tradice.

Také v případě ostatních jmenných tvarů slovesných nelze očekávat velké množství dokladů svědčících o změnách. Jedná se spíše o **jednotlivé případy**, kterým bychom bez svědectví románských jazyků pravděpodobně nepřipisovali velkou váhu. Některé jsou doloženy i v dřívějších vývojových etapách latiny, byť jsou to záležitosti spíše okrajové.

LITERATURA

CENNAMO, Michela. On the reorganization of voice distinctions and grammatical relations in Late Latin. In *De lingua Latina novae quaestiones: Actes du Xe Colloque International de Linguistique Latine Paris– Sèvres, 19–23 avril 1999*. Moussy C. et al. (ed.). Louvain: Peeters, 2001. s. 51–65.

GARCÍA HERNÁNDEZ, Benjamín. Nuevos verbos impersonales en latín tardío e influencia griega. In *Latin vulgaire – latin tardif III. Actes du IIIème Colloque international sur le latin vulgaire et tardif (Innsbruck, 2–5 septembre 1991)*. Iliescu, M. – Marxgut, W. (eds.). Tübingen: Max Niemeyer, 1992. s. 159–172.

GREEN, John N. The collapse and replacement of verbal inflection in Late Latin/Early Romance: How would one know? In *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*. Wright, R. (ed.). London: Routledge, 1991. s. 83–99.

⁴ Maraldi (*ibid.*) cituje z Vitruvia čtyři příklady užití ablativu gerundia.

- GREEN, John N. The Evolution of Romance Auxiliaries. In *Historical Development of Auxiliaries*. Harris, M., Ramat, P. (eds.). Berlin: Mouton de Gruyter, 1987. s. 257–267.
- HEINE, Bernd. *Auxiliaries. Cognitive Forces and Grammaticalization*. New York: Oxford University Press, 1993.
- HELTTLA, Anne. *Studies on the Latin Accusative Absolute*. Helsinki: Finnish Society of Sciences and Letters, 1987. Commentationes Humanarum Litterarum 81.
- HERMAN, József. *Vulgar Latin*. Přel. Wright, Roger. University Park (PA) : Pennsylvania State University Press, 2000. xiv, 130 s. ISBN 0-271-02001-6.
- MARALDI, MIRKA. Some remarks on the historical development of the ablative of the gerund in Latin. In *Papers on Grammar IV*. Calboli, G. (ed.). Bologna: CLUEB, 1994. s. 141–164.
- MOLINELLI, PIERA. Absolute Structures in Late Latin. In *De lingua Latina novae quaestiones: Actes du Xe Colloque International de Linguistique Latine Paris – Sèvres, 19–23 avril 1999*. Moussy, C. et al. (ed.). Louvain: Peeters, 2001. s. 473–484.
- MOLINELLI, Piera. Sequence of tense and mood selection in Late Latin. In *Papers on Grammar V*. Calboli, G. (ed.). Bologna: CLUEB, 2000. s. 123–150.
- MOLINELLI, Piera. The evolution of subjunctive (mood and tenses) in subordinate clauses from Latin to Romance. In *Estudios de lingüística latina. Actas del IX Coloquio Internacional de Lingüística Latina. Universidad Autónoma de Madrid, 14-18 de abril de 1997*. García Hernández, B. (ed.). Madrid: Ediciones Clásicas, 1998. s. 555–570.
- PINKSTER, Harm. Some Methodological Remarks on Research on Future Tense Auxiliaries in Latin. In *Subordination and other Topics in Latin: Proceedings of the Third Colloquium on Latin Linguistics, Bologna, 1–5 April 1985*. Calboli, G. (ed.). Amsterdam: Benjamins, 1989. s. 311–326.
- PINKSTER, Harm. The Strategy and Chronology of the Development of Future and Perfect Tense Auxiliaries in Latin. In *Historical Development of Auxiliaries*. Harris, M. – Ramat, P. (eds.). Berlin: Mouton de Gruyter, 1987. s. 193–223.
- PINKSTER, Harm. The Development of Future Tense Auxiliaries in Latin. *Glotta*, 1985, 63, s. 186–208.
- PINKSTER, Harm. Tempus, Aspect and Aktionsart. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 1983, 29.1, s. 270–319.
- Ronconi, Alessandro. *Il verbo latino: Problemi di sintassi storica*. Edizione rinnovata e ampliata. Firenze: Felice le Monier, 1959.
- VÄÄNÄNEN, Veikko. *Introduzione al latino volgare*. 3 ed. italiana. Bologna : Patron, 1982. 419 s. Testi e manuali per l'insegnamento universitario del latino; 8. ISBN 88-555-0902-0.
- ZAMBONI, Alberto. *Alle origini dell'italiano: dinamiche e tipologie della transizione dal latino*. 1. ed. Roma: Carocci editore, 2000. 226 s. Università; 213 (linguistica). ISBN 88-430-1653-9.